

3. Манас. Баатырдык эпос. Б.Сазановдун варианты боюнча. – Б.: “Бийиктик” – 2017. –
4. Аписова Ч.С. Саясат менен адептүүлүктүн ортосундагы өз ара мамилелер // Известия ВУЗов Кыргызстана, №4, 2016. – 134-136-бб.
5. Манас. Баатырдык эпос. Ш.Рысмендеевдин варианты боюнча. – Б.: “Мурас” – 2013.
6. Манас. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча. – Б.: “Бийиктик” – 2017. – 730 б.
7. Кененсариев Т. Кыргыздардын байыркы мекени жана Манас эпосу: салыштырмалуу анализ. <https://kghistory.akipress.org>

Шарттуу кыскартуулар: С.Орозбаковдун варианты – СОВ; М.Мусулманкуловдун варианты – ММВ; Б.Сазановдун варианты – БСВ; Ш.Рысмендеевдин варианты – ШРВ.

Рецензент: ф.и.д., доцент А.Кадырмамбетова

УДК 82-1/-9

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-248-253

А. Райым кызы

КР УИАнын аспиранты

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ - ЛИРИК-РОМАНТИК

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ - ЛИРИКО-РОМАНТИК

CHYNGYZ AITMATOV LYRICAL - ROMANTIC

Аннотация: Макалада чыгармаларда колдонулуп келген лиризм, лирико-романтикалык элементтер тууралуу маалымат берилет. Ошону менен катар Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинде лирико-романтикалык элементтердин колдонулушу, пейзаждык сүрөттөөлөр жана жаратылыш менен адамдын психологиялык байланышы каралат.

Түйүндүү сөздөр: Чыңгыз Айтматов, Жамийла, Данияр, лирико-романтикалык, повесть, чыгарма, жазуучу, адабият, жаратылыш

Аннотация: В статье рассказывается о лиризме, лирико-романтических элементах, используемых в произведениях. Вместе с тем, в повести Чингиза Айтматова “Джамиля” рассматривается использование лирико-романтических элементов, пейзажные рисунки и психологическая связь человека с природой.

Ключевые слова: Чыңгыз Айтматов, Жамийла, Данияр, лирико-романтический, повесть, произведение, писатель, литература, природа

Annotation: The article is considered about the lyricism, lyrical and romantic elements used in the works. At the same time, the novel by Chingiz Aitmatov “Jamila” considered the use of lyrical and romantic elements, landscape drawings and psychological connection of man with nature.

Keywords: Chyngyz Aitmatov, Jamila, Daniyar, lyrical-romantic, novel, work, writer, literature, nature

Айтматов ааламына, чыгармачылык ишине кызыккан ар бир изилдөөчү адабиятчы, сынчылар улуу жазуучу тууралуу өздөрүнүн эмгектерин, изилдөөлөрүн, жазып келишет жана бул көрүнүш түбөлүккө уланат. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу жазылган адабий, илимий макалалардын, рецензиялардын жана илимий эмгектердин көп жазылганынын себеби, жазуучунун көп маанилүү, көп катмарлуу чыгармаларын улам окуган сайын турмуштун философиясын чечүүчү кырдаалдарынын арбын экендигинде.

Чыңгыз Айтматовдун жазуучулук өзгөчөлүгү лирико-романтикалык элементтин колдонулушун, пейзаждык сүрөттөөлөрдү, каармандардын образынын көркөм ачылышын жана жаратылыш менен адамдын психологиялык байланышын ачып бере алгандыгында.

Жогоруда аталып кеткен чыгармалардагы лиризм тууралуу илимпоздор тарабынан ар түркүн пикирлер айтылып келет. Бул тууралуу К. Асаналиев, М. Борбугулов, А. Садыков, К. Артыкбаев, С. Байгазиев, А. Акматалиев, Л. Үкүбаева ж.б. эмгектеринде белгилеп кетишкен. Коомдук, саясий-экономикалык, психологиялык өзгөрүүлөрдөн улам баардык өлкөдөгү адабий чыгармалардын көтөргөн проблемалары, андагы каармандардын көз карашы өзгөрүп тургандыктан, биз караган лиризм багыты да өз изилдөө багытын улам жаңылатып келүүдө.

Лирикалык чыгармаларга көз жүгүртсөк, андай чыгармалар өзүнчө бир стилдик агым катары бөлүнүп чыгып, толук калыптана алган эмес. 50-60-жылдары гана совет адабиятында окуяны лирикалык маанайда баяндаган. В. Катаевдин, С. Антоновдун, Ю. Шестоловдун В. Солохиндин ж.б. чыгармаларынын жарык көрүшү «прозадагы ыр» же «лирикалык повесть» деген түшүнүктү бекемдеген. Алардын чыгармаларынан өзгөчө бир ритмикалуулукту, эмоционалдуулукту, музыкалуулукту сөзгө саран, ойго байлыкты, көркөм компоненттердин бири-бири менен тыгыз байланыштуулугун көрүүгө болот. Бирок ошол жылдардагы адабият майданында лирикалык проза тууралуу ар кандай талаш пикирдин пайда болгонуна карабастан, жанрдык спецификалык өзгөчөлүктөрү, көркөмдүк принциптери кең-кесири ачылбай калган. Кийинки 60-70-жылдары лирико-романтикалык тенденциянын күч алышы Ю. Трифонов, Ч. Айтматов, В. Астафьев, Б. Быков, В. Белов, М. Ибрагимбеков сыяктуу көп улуттуу совет адабиятынын өкүлдөрүнүн ысымдары менен байланыштуу. Бул чыгармачыл адамдардын эмгегин кароо менен сынчылар, адабият таануучулар лирико-романтикалык маанайдагы чыгармалардан окшоштуктарды байкай алышкан. Бул стилдеги көпчүлүккө белгилүү каражаттар, курулуштардын кээ бирин айта кетсек. Лирикалык чыгармаларга окуянын биринчи жак менен баяндалышы жана автобиографиялык мүнөзгө ээ болушу, лирикалык, публицистикалык чегинүүлөр, монолог ж.б таандык. Лирикалык прозанын компоненттери чыгармадагы каармандын жан дүйнөсүн аңтарып, чечмелөөдөн, келиштирип сүрөттөөдөн, аллегорияны, притчаны, легенданы жана жомокту көркөм пайдалана билүүдөн ж.б.у.с. ыкмалардан турат.

Чыгармадагы лирикалуулукту жазуучунун бүтүндөй көркөм чеберчилиги менен бирдикте кароо туура болот. Прозадагы лиризмди чыгарманын жалпы духуна карата лирико-философиялык, лирико-психологиялык, лирико-драмалык деп бөлүнөт. Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» повестинин бир өзгөчөлүгүн М. Ауэзов баяндоочу лиризмден көргөн эле. Мына ушул касиет жазуучунун бүткүл чыгармачылыгына таандык. Анын чыгармаларында ритмикалык ыргак күчтүү. Эмоция жана назик музыка даана сезилет. И. Нонешвили «Жамийла» повестин «прозадагы эң сонун ыр» деп атаган. А. Вюрмсер жалаң гана Жамийланын кундуздай кара чачы, жайнаган кара көздөрү, Даниярдын жүрөктүн кылын

козгогон уккулуктуу ырлары сакталып калбастан, окуучунун эсинде көпкө чейин, ал тургай айтаар элем, өмүр бою учу-кыйырына көз жетпеген чалкайган талаалар, шаркырап аккан суу, каптарга шыкап салынган эгин, кызыл кырман менен эгин төгүлүүчү станциянын аралыгында кылдырап жүргөн арабалар–баары август түндөрүндө күндүн күркүрөшү сыяктуу эле эсте калат. «Жамийла» повестиндеги жылуу лиризм жөнүндө сөз кылышканда айтылуу август түнүнө туш келебиз. Данияр ушул күнү сүйгөнүнө не бир асыл ой тилектерин жөн гана эмес, обон аркылуу билдирет. Обон аркылуу жүрөгүндө жашыруун сактап жүргөн арзуу сезимди ал жамгырдай төгүп берди. Ушул эпизод лирико-романтикалык сүрөттөөнүн кыл чокусу деп карасак болот.

Лирика менен романтика тектеш. Себеби, лирика болгон жерде романтика жашайт. Лирикада каармандын ички сезими т.а. кубанычы, кайгысы, арзуусу, толкундануусу, түйшөлүүсү берилет. Ушул аркылуу каармандын дүйнөгө болгон көз карашы, турмуш жөнүндө ой толгоосу, мамилеси билдирилет. Романтика болсо, турмуштун өзгөчө көрүнгөн жактарын, каарманга байланышкан окуялардын жогорку маанайда берилиши экендигин билебиз. Романтика, потетика (бийик пафос, толкун) менен коштолгон соң сөзсүз эмоцияны талап кылат. Ал эми «эмоция жүргөн жерде лирика да бар». Мисалы, «Жамийла» повестин алганда мында поэзия сыяктуу ички сезимди козгогон баяндоо колдонулган. Бул август түнүнүн пейзажын, Даниярдын обонун сүрөттөгөн учурларда айрыкча көрүнгөн. Сейит өзү художник катары адамдарды да, табиятты да өзгөчө бир ынтаа менен лирикалык маанайда көрөт. Бул чыгармага лирико-романтикалык мүнөз берет. [1.268 б.]

Чыңгыз Айтматовдун атын ааламга тараткан чыгармаларынын бири–“Жамийла” болуп эсептелет. Бул повесть 1958-жылы “Новый мир” журналынын 8-санына басылып чыгаары менен адабиятчы, сынчылардын, акын-жазуучулардын назарына түшүп, адабиятка талантуу жазуучунун келип кошулганын белгилешкен. Чыгармага алгачкы жолу пикирин айткан адам казак элинин көрүнүктүү жазуучусу, окумуштуусу М. Ауэзов болгон. Анын “Путь добрый!” деген макаласында Ч. Айтматовдун повестин кыргыз, ал түгүл Орто Азия жана Казакстан адабияттарынын ийгилиги катары баалаган. “Повесть Чингиза Айтматова психологична, эстетвенна, изящна и просто” [2.15 б.]

Повесттеги лиризм Жамийла менен Даниярдын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын, бири-бирине арналган сезимдерине эле байланыштуу болбостон, жеке адамдын лирикалык сезимге карата мамилесин билдирүүдө арзуу менен катар жек көрүүнү, наалат айтуу сезимдерин да билдирүүгө жетишет. Чыгармада лиризм ушунча күчтүү болгондуктан, аны повестке анализ жасаган адабиятчылар ар түркүн аспектиде түшүндүрүшөт. Бирок, алардын көз караштарынын баары бир ойго-лиризмге-лирикалуулукка барып такалат.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр “Жамийланы” “прозадагы ыр” катары баалап, ал эми Ч. Айтматовду “кара сөз жазган акын” деп атап жүрүшөт. Себеби, анын чыгармаларын окуганда жүрөк эргип ырдай кабыл аласың. Чыгармадагы ушул касиет, башкача айтканда, лирикалуулук жазуучунун пейзаждык сүрөттөөлөрүнө да толук мүнөздүү. Ошондуктан чыгармадагы картина-сүрөттөр, жөнөкөй гана фон эмес, каармандын ички дүйнөсүн аңтарып көргөзүүчү аппарат катары кызмат кылат. Кандай гана пейзаж болбосун, мейли Күркүрөө жөнүндө кеп кылбасын, мейли август түнү же добул тууралуу сөз салбасын анда адам турмушу, анын жан дүйнөсү, психологиясы ачык көрүнүп турат.

“Жамийла” повестиндеги пейзажга өзгөчө роль таандык. Анткени автор чыгарманы баяндоочу жана ага түздөн-түз катышуучу кылып, сүрөтчүнү бекеринен тандап алган эмес.

Повесттеги бардык окуя, жана айлана-чөйрө Сейиттин-сүрөтчүнүн көз алдында өтүп, анын көз карашы менен берилиши-символикалуу. Жазуучу сүрөтчү-живописчинин көзү менен карагандыктан, “Жамийланын” лирикалуулугу арта түшкөн.

“Сүрөттүн тээ ички тереңинде күзгү асмандын ала бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кыялата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө бозоргон сары талаа, кең өзөн. Чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң, тоборсуп карайган жолдо катарлаш баскан эки жолоочуунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп, өздөрү азыр дагы бир-эки кадам шилтесе, рамканын сыртына аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет”. [3. 139 б.] Бул кооз сүрөт окурманды өзүнө тартат. Андан ары сюжет өнүгүп отуруп, башталган окуя кульминациянын чегине жетип жогорудагы сүрөттүн сыры ачыкка чыга келет. Бирок, ушул сүрөт менен чыгарманын аягында да кезигебиз. Себеби, чыгарманын башталышы сүрөттөн түйүндөлүп, аягы да ушул сүрөт менен жыйынтыкталат. Повестте сүрөт менен экинчи жолу кезиккенибиздин себеби биринчи, сүрөт-картина менен жолуксак, экинчисинде, каармандардын реалдуу турмушу аркылуу кезигет экенбиз.

Жамийла баскан-турганы тың, шайдоот, шайыр келин. Боюн түзөп, “Секетбайдын” туздуусунан да ырдап жиберет. Башкаларга окшоп тымпыйбай, оюн бетке ачык айтат. Анын бул жүрүш-турушу салттык көз карашка анча сыйбайт. Жамийла тамашага тамаша менен жооп берчү. Өтө аша чапкандарды кагып салчу. Буга мисал, Сейиттердин “тууган сөөрөйү” Осмон менен болгон кагылышуудан кийин Жамийланын шайыр мүнөзү заматта токтоо тартып, ошол күнү кечке чейин ойлуу жүрөт. Ушул убактагы табияттын көрүнүшү баарынан артык көрүнөт. Эмнеге дегенибизде, табият жандуу кыймылга келип, жан дүйнөндү тазартууга түрткү болуп жатса, кимдин көңүлү көтөрүлбөйт. Адамдын эң жакын курбусуна, досуна айтпаган ички сырлары болот эмеспи. Ал жүрөктүн тереңинде жатат. Качан гана табияттын фонунда жалгыз калып, өзүң менен өзүң сырдашканда гана үстүндөгү оор жүктөн арылгансып, жеңилдеп каласың. Жамийла да ушундай болду. “Кеч бешимде акыркы арабага чөп басып жатып, Жамийланын тиги өчүп бара жаткан күндү карап турганын байкадым. Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жагылган тандырдын оозундай алоолонуп, билинер-билинбес мелт-мелт ылдый чөгүп, жерге күүгүм чакырып, асмандагы борпоң булутчаларды кызылсур түскө боёп, талыкшып, албырган күндү, Жамийла алаканын көзүнө калкалап, ошол жакта кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткансып, муңайым күлүмсүрөп карап турду. Баятан куушурулган кашы азыр жазыла берип, жүзү жарык тартып жумшарды.” [4. 147 б.] Ушул көрүнүш тууралуу белгилүү адабиятчы М. Борбугулов мындай деп жазган: “Мен күндүн отурушу эң сонун тартылган бул сүрөттөмөнү окуганымда көз алдыма Жамийла күн нурун өзүнө сиңирип жаткан, кээде өзү нур чачып турган күн кызына окшоп кетет. Повестте сүрөттөлгөн жалбырттап күйүп, батып бараткан күн күүгүм чалып бараткан боз адыр белестерди гана нурга бөлөбөстөн, эми эле наадандык менен кагылышып, кайгыга баткан Жамийланын назик жүрөгүн да нурга бөлөйт” [5. №8]

Күйөөгө тийгени менен Жамийла алиге чейин чыныгы махабаттын отуна күйүп, анын казанында кайнап, сүйүү кумарына кана элек болчу. Ал батып бара жаткан күндүн четин олку карап: “Андайлар адамдын черин жазмак кайда. Ал жүрөктүн түпкүрүндө жатат да. Кудай билет, андай эркектер дүйнөдө жок да чыгар”деп айтканда көп маани жатканын билсек да болот.

Ал бул сөздү алгачкы ирет айтып жаткан жок. Муну ар дайым көңүлүнө түйүп, жүрөгүн көптөн бери өйүп келсе да, кимдир бирөөгө айтып, ой бөлүшкөн эмес. Анын үстүндө ал жүрөк дартын кимге айтмакчы, кокус жакындарынын бирине айтканда деле аны тушүнөбү же шылдың кылышабы? Андан көрө “өз бактымдан” көрөм деп, ичтен сызып жүргөн алда канча дурус эмеспи. Экинчи жагынан жалбырттап күндүн мээриминен улам көңүлү ачылып, жанагы сөз кокусунан айтылып кетти. Аны Сейиттин сезгич туюму илгертипей кабыл алып, бизге, окурмандарга жеткирип отурат.

Мындан сырткары чыгармада “Күркүрөөнүн сүрөттөлүшү”, Август түнүндөгү– лирикалык пейзаж берилген. Ошондуктан повесттин адепки аты “Обон” деп аталышы да бекеренинен эмес. Себеби, чыгарманын бүткүл турпаты менен обон ырга окшош таасир этет. Данияр – чоң дүйнөнү муштумдай жүрөгүнө батырган адам. Анын обонуна, сүйүүсүнө аалам сыят. Демек август түнү, Даниярдын обону Жамийланын жан дүйнөсүн козгоп, сүйүүсүн ойготот. Сейитти чыгармачылыкка шыктандырат. ошондой эле Даниярдын өзүн-өзү ачууга жеткирет.

Жамийла менен Даниярдын тагдырын чечүүчү мезгил чагылгандуу түнгө, добулга байланыштуу. Себеби, добулдун көркөм адабиятта аткарган функциясы көп кырдуу. Добул биринчиден чыгармада фон катары функция аткаrsa, экинчиден каармандын ички абалы менен психологиясын параллель жүргүзөт. Үчүнчүдөн символикалык мааниге ээ. Добул каармандын ар кандай абалын чагылдырган бир нече пейзаждардын жыйындысынан турат. Булардын ар бири өз-өзүнчө турбастан, бир бүтүн идеяга баш ийдирилип, добулдун айланасында топтоштурулган. Добулдун чыгармада сүрөттөлүшү төмөнкүдөй: “Добул болордун алдында, түн ортосу ченде Жамийла сууга түшүп, салкынданып алып, Данияр жаткан саманга келет.” [6. 55 б.] Суу-тазалыктын символу катары баарыбызга белгилүү. Айрым учурда суу дене кирип гана тазалабастан, көңүл кирип кетирүүчү касиетке ээ. Ал эми Жамийланын сууга түшүшү-аруу сезиминин, бүткүл жан дүйнөсүнүн тазарышы.

Адамдын толук кандуу образын ачууда жаратылыш картинасы негизги ролду аткарат. Добулдан кийин кайрадан баштагы картина көзгө тартылат такатап айтканда чыгарманын башында жолуккан эпизод дагы берилет.

“Сүрөттүн тээ ички тереңинде-күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кыялата бара жатат. Андан берки көрүнүштө бозоргон сары талаа, кең өзөн чет-четин чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң тобурсуп карайган жолдо катарлаш баскан эки жолоочуунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын изи жерге даана түшүп, өздөрү дагы бир-эки кадам шилтесе, алкактын сыртынан аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет.”

Картинадагы эки жолоочу-Данияр менен Жамийла эле. Ал эми чыгарма Сейиттин баяндоосу менен берилет. Өзү күбө болгон сүйүү баянын окурмандарга эскерип берет. Сейиттин адамга, жаратылышка жасаган мамилеси, романтикалуу, жүрүм-туруму өзгөчө. Сейит Данияр менен Жамийланын сүрөтүн эргүү менен тарткан. Чыгарманын аягы художник Сейиттин сөзү менен аяктайт: “Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Даниярдын обону угулсун! Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту болсун!”

Өзгөчө лирикалуулукту жаратып, адабиятчы болобу, акын болобу, окурман болобу айтор, билими, эстетикалык жактан ар кыл адамдардын жан дүйнөсүнө бирдей жеткирген, Ч. Айтматовдун лиризмди колдонуу чеберчилиги өзгөчө болгондугун белгилөөгө болот.

Жыйынтыктап айтканда лирика адамдын жан дүйнөсүндөгү жашоого болгон көз карашы, ал эми романтика ал көз караштын өнүгүү жолуна түшкөнү деп билсек, лирико-романтика жалпы эле адам баласынын мүнөзүнүн сезимталдуулугу дейт элек. Ушул татаал көрүнүштү жазуучубуз Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында олуттуу ойлонуу менен, турмуш элегинен өткөрүү менен, коомдогу конфликт, проблеманы кылдат көрсөтүү менен бере алган. Мына ушул жөндөмдүүлүк адам баласында жогорку чекте экендигин көрсөтө алган бул жазуучу өмүр бою өз окурмандарынын жүрөгүндө жашай берет жана улам жаңы муунга өз чыгармалары менен түбөлүккө таалим берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Садыков А. Кыргыз залкарлары: 2- том Чыңгыз Айтматов-Б.:Бийиктик,2008, 380 б.
2. Ауэзов.М. «Путь добрый!» / Китепте:Чингиз Айтматов.Статьи и рецензии о его творчестве.-Ф.:Кыргызстан,1975, 324 с.
3. Айтматов Ч. Биринчи мугалим:Повесттер жана аңгемелер. 126-б
4. Айтматов Ч. Биринчи мугалим:Повесттер жана аңгемелер. 126-б
5. Борбугулов М. Жаңы адамдын жан дүйнөсү» Ала-Тоо 1984, №8
6. Сыдыков Н. Ч.Айтматовдун пейзаж тартуу чеберчилиги Б.: 2002, 158 б.

Рецензент: ф.и.д., доцент А.Кадырмамбетова

УДК 070'1

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-253-256

Козубекова Г.Р.

И.Арабаев ат. КМУнун ага окутуучусу

ЖУРНАЛИСТИКАДАГЫ КОЭВОЛЮЦИЯ ЖАНА АНЫН ФОРМАЛАРЫ

КОЭВОЛЮЦИЯ И ЕЕ ФОРМЫ В ЖУРНАЛИСТИКЕ

COEVOLUTION AND ITS SPECIES IN JOURNALISM

Аннотация: Бул макалада журналистика илиминдеги коэволюция түшүнүгү чечмеленет, анын маани-маңызы жана формалары анализге алынат.

Түйүндүү сөздөр: коэволюция, компетенция, адистин кесиптик даярдыгы,модульдар группасы.

Аннотация: В этой статье дается анализ, раскрываются формы, значение и суть понятий коэволюции в журналистике.

Ключевые слова: коэволюция, компетенция, профессиональная подготовка кадров, группа модулей.